

بسم الله الرحمن الرحيم

همایش بین‌المللی «الهیات زیارت» آبان ۱۴۰۲

شناسایی فرهنگِ مادیِ زیارتِ امام رضا در قرن چهارم
هجری با تکیه بر باب پایانی کتاب عیون اخبار الرضا

مصطفی قناعتگر

• بیان مساله

هر فرهنگ دارای اجزایی مادی و غیر مادی است.

پژوهش پیش‌رو، شناسایی فرهنگ مادی (Material culture) زیارت امام رضا علیه السلام در میان شیعیان و حتی اهل سنت علاقه‌مند به آن امام را در دستور کار دارد.

برهه‌ای از تاریخ که در این پژوهش مد نظر است، قرن چهارم هجری قمری و متن محوری، باب ۶۹ کتاب عیون اخبار الرضا است.

مقدمه

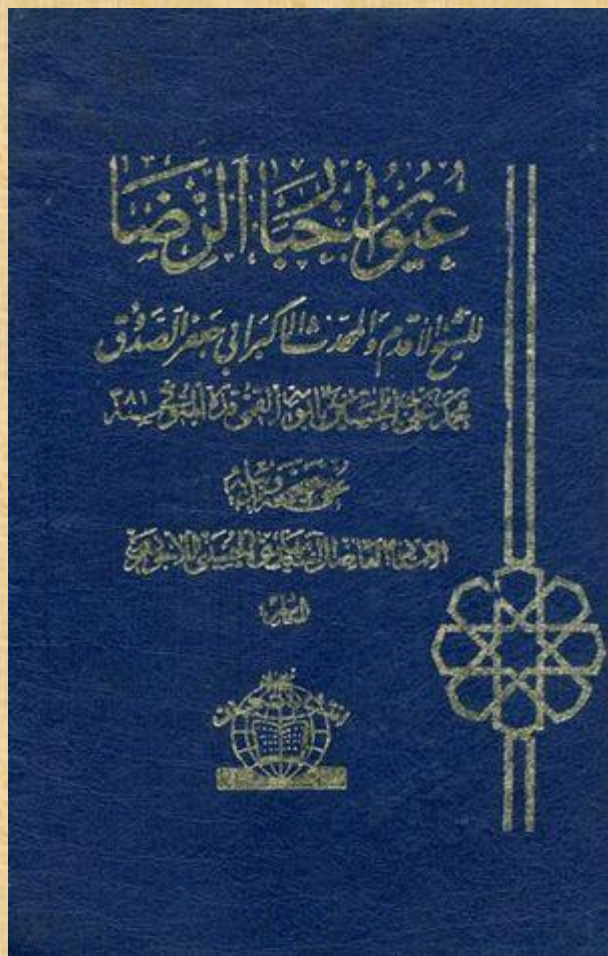
مطالعات «فرهنگ مادی» شامل تحلیل حوزه‌ای از چیزها (objects) شده که از تنوعی بی پایان برخوردارند.

این مطالعات عمر زیادی ندارند و طبیعی است که ورود پربسامدی به بسیاری از حوزه‌های فرهنگی-دینی مانند «زیارت» و «مادیت زیارت» به ویژه از نوع اسلامی نداشته باشند.

شیخ صدوق (متوفی ۳۸۱ ق) در باب پایانی کتاب عیون اخبار الرضا (باب ۶۹)، سیزده داستان شگفت از مقبره حضرت رضا گزارش کرده است که در آن، فرهنگ مادی زیارت امام رضا در قرن چهارم در شماری از ابعادش به خوبی نمایان شده است.

• شيخ صدوق و عيون اخبار الرضا

أبو جعفر

نزيل الري

شيخنا و فقيهنا

و وجه الطائفة بخراسان

• فضا

کلیدی‌ترین مادیت که در فرهنگ زیارت امام رضا نقش‌آفرین است و سایر مادیات را می‌توان در بستر آن و در تقاطع با آن دید، مکان دفن ایشان و سازه‌های پیرامونی آن (مشهد الرضا) است. دارالاماره یا باغ حمید بن قحطبه طائی همان منطقه فعلی حرم رضوی است. هارون الرشید عباسی در سال ۱۹۳ در آنجا دفن شد. در سال ۲۰۳ قمری به خواست مامون، امام رضا نیز در این مکان در کنار هارون دفن شد.

• اتاق، قبه، ضریح، درب و قفل

این بنا، پیش از دفن هارون وجود داشته و وجهه‌ای سیاسی و عظمت‌طلبانه را در پیش و پی خود داشته است.

این بنا بیش از آنکه در تاسیس خود امری مقدس را پشتمانه داشته باشند، امری غیرمقدس را پشتمانه داشته است.

تا عصر شیخ صدوق، این مقبره ضریح (صندوق) نداشته است؛ ولی قبه درب، قفل و خادم داشته است.

• اتاق، قبه، ضریح، درب و قفل

این بنا، پیش از دفن هارون وجود داشته و وجهه‌ای سیاسی و عظمت‌طلبانه را در پیش و پی خود داشته است.

این بنا بیش از آنکه در تاسیس خود امری مقدس را پشتمانه داشته باشند، امری غیرمقدس را پشتمانه داشته است.

تا عصر شیخ صدوق، این مقبره ضریح (صندوق) نداشته است؛ ولی قبه درب، قفل و خادم داشته است.

- بالاسر، پایین پا

ضلعی از قبر که بالاسر (عند الراس) گفته می شود،
در فرهنگ مادی زیارت امام رضا جایگاه ویژه ای
دارد و بارها از آن موقعیت برای نماز و دعا در آن
سخن به میان آمده است. پایین پا نیز به شکلی
کم بسامدتر چنین مشخصاتی دارد.

• آستان، رویا و مکاشفه

• پنج گزارش به بیان مکاشفه و خواب
پرداخته است که محل آن‌ها فضای
مشهدالرضا است.

• آستان و امام شاهد

در گزارش هفتم زائر برای عهدي که با زائري ديگر در آن
فضا مي‌بندد، امام را شاهد مي‌گيرد تا تعهدي محکم شکل
گيرد. بنابر اين در فرهنگ مادي زيارت امام رضا در قرن
چهارم، ادراک امام کمينه محيط به فضاي مشهد الرضا و
کمينه در باور شماری از زائران (اگر نگوييم تمام زائران)
ثبت شده است.

• آستان و امنیت

• بر اساس یک گزارش، مشهد الرضا به نحوی غیر عادی و بر خلاف قواعد فیزیکی، از گزند سیل حفظ می‌شود.

• این آستان حداقل چهار بار در تاریخ به شدت مورد حمله و تخریب قرار گرفته است؛ سبکتکین در قرن چهارم، نزاعی فرقه‌ای در قرن ششم، حمله مغول در قرن هفتم، به توپ بسته شدن توسط سربازان روسی.

• کرامات همیشگی نیست و گاهی به جهتی خاص بروز می‌کند و ممکن است در شرایط مشابه به کرات بروز نکند. به هر حال این گزارش حکایت از یک فرهنگ مادی در حوزه ارتباط باورها و چیزها دارد که در خراسان قرن چهارم وجود داشته است.

• پناهندگی حیوانات به آستان (فولکلور ضامن آهو)

• فولکلور ضامن آهو در میان شیعیان از پناهندگی آهوی تحت تعقیب شکارچی به امام رضا در زمان حیاتشان حکایت دارد.

• آنچه در تراث شیعی با دو کاراکتر امام رضا و آهو و مفهوم ضمانت دیده شد، در همین باب پایانی عیون است؛ اما امام رضای مدفون. گزارش یازدهم باب که با نقش آفرینی ابومنصور محمد بن عبدالرزاق در نقش شکارچی و پناهندگی آهوی مورد تعقیب او به داخل آستان رضوی همراه است، محل تلاقی دو عنصر مادی فضا و حیوان در فرهنگ زیارتی آن عصر است.

• فولکلور ضامن آهو، آمیختگی چند رویداد.

• اقامت دائمی

• اقامت در جوار کعبه و مزار بزرگان به جهت قداست مکان امری مرسوم در فرهنگ اسلامی بوده است.

• شاهد عینی یک کرامت از مشهدالرضا، تصمیم می‌گیرد در همان منطقه اقامت دائم داشته باشد.

• از آنجا که هر اقامتی در ظرف مکان (سرزمین) محقق می‌شود، اقامت در نزدیکی مزار علی بن موسی نشان از وجود فرهنگ مادی مرتبط با فضا و باور در زیارت مشهدالرضا است.

• درخواست‌های دنیوی

• ۱. محل اموال گمشده، در خواب به شخص حاجتمند نشان داده می‌شود.

• ۲. افراد گمشده از خانواده حاجتمند، پیدا می‌شوند.

• ۳. حاجتمند، پس از مدتی فرزندان می‌شود.

• ۴. حاجتمند بیمار، شفای فوری می‌گیرد.

• ۵. حاجتمند، به سایر خواسته‌های دنیوی مانند مال، مقام، آزادی از قید

بردگی و ازدواج دست می‌یابد.

• ارتکاز این بُعد از فرهنگ مادی زیارت امام رضا در قرن چهارم در اذهان زائران حاجتمند.

• مادیت و ایمان‌آوری

ایمان به امام رضا در اثر دیدن امور غیر عادی مادی که از این مشهد نمایان شده:

دیدن رویاهای شگفت در فضای آستان، پناهندگی غیر عادی آهو به آن آستان، دیدن نور متصاعد شده و فراگیر از کانون مزار و باز شدن پیایی قفل‌های مستحکم درب بقعه، سبب ایمان‌آوری تجربه‌گر به جایگاه والای امام شده است.

• این ایمان‌آوری‌ها البته دارای مراتب بوده است.

اللهم صل على

على بن موسى الرضا المرتضى

